

دل نوشته‌های کاتبان

حسین وانقی*

چکیده

در این گفتار، بیست و سه مورد از دلنوشته‌های منظوم فارسی و عربی کاتبان نسخه‌های خطی که در آغاز و یا انجامه نسخه‌ها نوشته‌اند، نقل شده است.

کلید واژه: نسخه‌های خطی - یادداشت‌های کاتبان؛ نسخه‌های خطی - پژوهش‌ها؛ کاتبان - دل نوشته‌ها.

مقدمه

در پایان برخی نسخه‌های خطی، ناسخان آنها به هنگام وداع و خداحافظی، یک یا چند بیت شعر عربی یا فارسی به رسم یادگار می‌نوشته‌اند که غالباً سراینده آنها شناخته شده نیست. محتوای این ابیات عبارت است از: درخواست از خواننده کتاب برای اصلاح غلطها و لغزش‌های غیرعمد که در آن نسخه از قلم ناسخ صادر شده، طلب آموزش برای ناسخ و والدین او، اشاره به مرگ و نیستی ناسخ و باقیماندن دستخط او، بی‌وفائی دنیا و دست به دست شدن نسخه‌ها و ...

این موضوع مورد توجه مرحوم استاد ایرج افشار قرار گرفته و مقاله‌ای در این باب در مجله نامه بهارستان از ایشان به چاپ رسیده است.

* پژوهشگر حوزوی تاریخ تشیع و مخطوطات، مؤلف موسوعه ذخائر الحرمین الشریفین درباره تاریخ و آثار علمی شیعیان در مکه و مدینه، که ۱۱ جلد آن تاکنون چاپ شده و بقیه آن در دست آماده‌سازی و چاپ است.

مرحوم استاد اسعد طیب نیز مقاله مهمی در همین موضوع نگاشته و در مجله تراثنا چاپ کرده است.

مقاله اخیر را جناب استاد جويا جهانبخش به فارسی ترجمه نموده و با عنوان *حسب حال ناسخان* در فصلنامه *میراث شهاب* منتشر شده است. در کانال تلگرامی «ترنج» با مدیریت ابوالفضل حافظیان، موارد فراوانی از این گونه انجامه‌ها را می‌توان دید.

به یقین اگر فهرست‌نگاران نسخه‌های خطی که آنها را فهرست می‌کنند و همه آنها که به مخطوطات دسترسی دارند این‌گونه اشعار را گردآوری کنند، مجموعه ادبی ارزشمندی پدید خواهد آمد. اکنون به عنوان نمونه، تعدادی از آنها را که به هنگام مطالعه مخطوطات، یادداشت کرده‌ام به اهل ذوق تقدیم می‌نمایم. امید است چنین یادداشت‌ها از سوی دانشیان پیگیری شود. معمولاً این ابیات شعری، در نسخه‌های متعدّد آمده است، اما من از نسخه‌ای که ابیات را در آنها دیده‌ام یاد می‌کنم، تا به عنوان نمونه، سندی ذکر کرده باشم.

اشعار عربی

۱. در آخر نسخه شماره (۸۰۹) کتابخانه ممتاز العلماء لکهنو که حاوی *مغنی اللیب* است این ابیات آمده:

إِنَّ الَّذِي نَسَخَ الْكِتَابَ بِكَفِّهِ   يُقْرِئُ السَّلَامَ عَلَى الَّذِي يُقْرَأُ
بِاللَّهِ قَوْلُوا عِنْدَ مَا تَقْرؤونه: غَفَرَ الْإِلَهُ ذُنُوبَهُ وَ حَطَّاهُ

و نیز:

كَتَبْتُ الْكِتَابَ وَ أَقْنْتُ يَوْمًا كَتَبْتُهُ   بَأَنَّ يَدَي تَفْنِي وَ يَبْقَى كِتَابُهَا
وَ هَا أَنَا رَاجِيًا عَفْوَ رَبِّي   بَأَنَّ يَعْفُو عَنِّي يَوْمَ حِسَابِهَا

این بیت آخر ناموزون است، اگر نسخه دیگری پیدا شود آن را باید تصحیح کرد.
۲. بر نسخه شماره (۶۱۸۹) کتابخانه آستان قدس رضوی که حاوی *الجعفریة* تألیف شیخ علی کرکی (ت ۹۴۰ هـ) است، ناسخ ناشناخته و بدون تاریخ، چنین نوشته:

نَاشِدُتَكَ اللَّهُ إِنَّ عَايِنْتَ لِي غَلَطًا فَاشْتُرْ عَلَيَّ فَخَيْرُ النَّاسِ مَنْ سَتَرَ

فَلَيْسَ يَسْلُمُ مِنْ سَهْوٍ وَمِنْ غَلَطٍ إِلَّا الَّذِي مِنْ أَدَى الْأَرْجَاسِ قَدْ طَهَّرَا

۳. در آخر نسخه (۱۴۵۷) کتابخانه آیه الله مرعشی که حاوی الفهرست طوسی است، و نیز در نسخه (۳۸) کتابخانه آستان قدس رضوی که حاوی الإيضاح فضل بن شاذان است اینطور آمده:

الْخَطُّ يَبْقَى زَمَانًا بَعْدَ كَاتِبِهِ وَصَاحِبُ الْخَطِّ تَحْتَ الْأَرْضِ مَدْفُونٌ

۴. در ورقه ۲۳۱، از نسخه شماره (۹۳۲۵) کتابخانه آیه الله مرعشی چنین آمده:

يَا قَارِيءَ الْخَطِّ بِالْعَيْنَيْنِ تَنْظُرُهُ لَا تَنْسُ كَاتِبَهُ، بِالْخَيْرِ فَادْكُرُهُ

۵. بر اول نسخه نفیس شماره (۸۹۷) کتابخانه رئیس‌الکتاب استانبول که حاوی حجة العروس و عرائس النفوس تألیف کفعمی مشهور و نیز به خط اوست، چنین نوشته:

إِذَا كُنْتَ لَا تَدْرِي مَثَى أَنْتَ مَيِّتٌ وَ قَبْرُكَ لَا تَدْرِي بِأَيِّ مَكَانٍ

فَحَسْبُكَ قَوْلُ النَّاسِ فِيمَا مَلَكَتْهُ لَقَدْ كَانَ هَذَا مَرَّةً لِقُلَانٍ

در بعضی نسخه‌ها به جای (مرّة)، (مدّة) آمده است.

۶. در آخر نسخه خطی منهاج‌النجاة تألیف فیض کاشانی، که سید سلطان بن محمد بن خضر شدقمی مدنی آن را کتابت کرده، دو بیت زیر نوشته شده، و به نظر می‌رسد سراینده آن سید سلطان مذکور باشد (رجوع شود به أعلام المدينة المنورة، ص ۱۳۷-۱۳۸). شیخ آقابزرگ تهرانی نسخه مذکور را در کتابخانه شیخ جواد جزائری دیده است (رجوع شود به الذریعة، ج ۲/۹، ص ۴۵۷، رقم ۲۶۲۵):

إِنَّ تَرَى عَيْبًا فَعَظِيهِ وَكُنْ سَاتِرَ الْعَيْبِ كَكَهْفِ مُؤْتَمِنٍ

جَلَّ رَبُّ لَمْ يَكُنْ عَيْبٌ بِهِ وَهُوَ سَتَّارٌ لَهُ الْفِعْلُ الْحَسَنُ

۷. در آخر نسخه شماره (۲۴۰۶) کتابخانه آستان قدس رضوی که حاوی ذکری الشیعة است اینطور آمده:

كَتَبْتُ وَقَدْ أُيِّقِنْتُ يَوْمَ كِتَابَتِي   بِأَنَّ يَدِي تُغْنِي وَيُغْنِي كِتَابُهَا
فِيَا قَارِيءَ الْخَطِّ الَّذِي قَدْ كَتَبْتُهُ   تَأْمَلُ فِي يَدِي وَمَا قَدْ أَصَابَهَا

و نیز:

إِنْ تَجِدَ غَيْبًا فَسُدِّ الْخِلَالَ   جَلَّ مَنْ لَا فِيهِ عَيْبًا وَ عَلَا

۸. بر نسخه‌ای از تعلیقه علیٰ معنی اللیب تألیف سید نعمه الله جزائری، که نزد سید محمد جزائری بوده این دو بیت ثبت شده است (نابغه فقه و حدیث، ص ۵۸):

جَزَى اللَّهُ خَيْرًا مَنْ تَأْمَلُ صَنْعَتِي   وَقَابِلُ مَا فِيهَا مِنَ السَّهْوِ بِالْعَفْوِ
وَاصْلَحَ مَا اخْطَأَ فِيهِ بِفَضْلِهِ   وَفَطِنْتِهِ، وَاسْتَغْفِرُ اللَّهَ مِنْ سَهْوِي

۹. در نسخه‌ای که نشانی آن را ثبت نکرده‌ام اینطور آمده:

أُمُوتُ وَيَبْقَى كُلُّ مَا قَدْ كَتَبْتُهُ   فَيَا لَيْتَ مَنْ يَقْرَأُ كِتَابِي دَعَا لِيَا
لَعَلَّ إِلَهِي يَغْفُ عَنِّي بِفَضْلِهِ   وَيَغْفِرُ زَلَاتِي وَسُوءَ فَعَالِيَا

۱۰. علامه سید محمد جزائری که از کتابشناسان و نسخه‌شناسان بوده گوید: نسخه‌ای از الکافیة بخط ابوالحسن بن محمد زمان، با تاریخ ۱۱۱۴ هـ دیدم که بر آن این دو بیت نوشته بود (نابغه فقه و حدیث، ص ۲۵۳):

كَتَبْتُ الْكِتَابَ بِخَطِّ جَمِيلٍ   وَجُهْدِ بَلِيغٍ وَدَهْرِ طَوِيلٍ
وَأَحْسَى مِنَ الْمَوْتِ إِنْ جَائِنِي   يُبَاعُ كِتَابِي بِشَيْءٍ قَلِيلٍ

۱۱. در آخر البیان تألیف شهید اول در نسخه خطی ۲۶۴۳ کتابخانه آیت الله حکیم در نجف اشرف این ابیات آمده است:

يا ناظراً في الكتاب بعدي
وجانياً من ثمار جهدي
بي افتقاراً إلى دعاء
تُهديه لي في ظلام لَحدي

و نیز:

وَمَنْ عَاشَرَ الْأَشْرَافَ صَارَ مُشْرِفًا
وَمَنْ عَاشَرَ الْأَرْدَالَ غَيْرَ مُشْرِفِي
أَوْ مَا تَرَى الْجِلْدَ الْخَسِيسَ مُقَبَّلًا
بِالْفَمِ لَمَّا صَارَ جِلْدَ الْمُضْحَفِي

۱۲. نسخه خطی شماره (۸۶۷۳) در کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی که حاوی قواعد الأحكام تألیف علامه حلی است و در سال ۸۲۳ هـ کتابت شده، در آخر آن چنین آمده:

فَكَمْ مِنْ خُطُوطٍ بَاقِيَاتٍ فَوَاجِرُ
وَصَاحِبُهَا قَدْ غَيَّرْتَهُ الْمَقَابِرُ
كَذَلِكَ خَطِّي فِي الدَّفَاتِرِ مُضْمَرُ
أَمُوتُ وَيَبْقَى بَعْدَ مَوْتِي دَفَاتِرُ

۱۳. در آخر نسخه خطی شماره (۷۶۴۷) در کتابخانه آستان قدس رضوی که حاوی الدروس الشرعية تألیف شهید اول است و در سال ۹۶۲ هـ کتابت شده، کاتب چنین نوشته است:

يَبْقَى الْكِتَابُ وَتَفْنَى الْكَاتِبُونَ لَهُ
وَفَاعِلُ الْخَيْرِ فِي الْفِرْدَوْسِ مَحْبُورًا
[...] كَ يَا هَذَا وَكُنْ حَذِرًا
مِنَ الْكِتَابِ الَّذِي تَلْقَاهُ مَسْطُورًا

و نیز:

يَبْقَى الْكِتَابُ وَتَفْنَى يَدُ كَاتِبِهِ
وَكَمْ أَبَادَ صُرُوفِ الدَّهْرِ مِنْ رَجُلٍ
كَمْ حَلَّ دَارَ الْبَلْبَلِ يَمِينُ كَفِّ خَطَّاطِ
قَدْ كَانَ لِلْعِلْمِ جَمَاعًا وَمُحْتَاطًا

۱۴. در آخر نسخه شماره (۴۱۵۶۸) کتابخانه آستان قدس رضوی که در مکه مکرمه کتابت شده، و حاوی الدرّة الثمينة في فضل المدينة است که در بردارنده ۴۰ حدیث سنی در فضیلت مدینه نبوی است اینطور آمده:

يا ناظراً فيه سَلِّ بِاللَّهِ مَرْحَمَةً   عَلَى الْمَصْنَفِ وَاسْتَغْفِرْ لِصَاحِبِهِ
وَاطْلُبْ لِنَفْسِكَ مِنْ خَيْرٍ تُرِيدُهَا   مِنْ بَعْدِ ذَلِكَ غُفْراناً لِكاتبِهِ

اشعار فارسی

۱۵. در نسخه‌ای که نشانی آن را ثبت نکرده‌ام اینطور آمده:

امتحان می‌کنم مُرگَب را   به رُخ روز می‌کشم شب را
۱۶. در آخر نسخه شماره (۹۴۲) کتابخانه ممتاز العلماء لکهنو که حاوی ترجمه فارسی ابن طیفور از عیون أخبار الرضا علیه السلام است، و نیز در آخر نسخه شماره (۱۰۴) بنیاد فارس‌شناسی شیراز که حاوی الجعفریة شیخ علی کرکی است چنین آمده:

دستم به زیر خاک چو خواهد شدن تباه   باری ز یادگار بماند خطی سیاه
۱۷. در آخر نسخه (۴۹۱) کتابخانه آیه الله مرعشی که حاوی الفهرست طوسی است اینطور نوشته شده:

غریق رحمت یزدان کسی باد   که کاتب را به الحمدی کند شاد
۱۸. در نسخه شماره (۹۷۳۵) کتابخانه آیه الله مرعشی که حاوی الفهرست شیخ طوسی است اینطور آمده:

الهی چو این نقش فرخنده حال   به اخر رسید، اخرش خیر باد
۱۹. در آخر نسخه شماره (۱۰۴) بنیاد فارس‌شناسی شیراز که حاوی الجعفریة شیخ علی کرکی است چنین آمده:

کتابی نوشتم به صد عزّ و ناز   به وقت جوانی و عمر دراز
من از مرگ ترسم که آید فراز   کتابم فروشند به نرخ پیاز
۲۰. در آخر جُنگ نسخه شماره (۲۵۴۷) کتابخانه دانشگاه تهران چنین آمده:

صد شکر که این قصّه به انجام رسید   وز تفرقه خاطرَم به آرام رسید
وین نامه به سعی ناتمامی چون من   المنة لله که به اتمام رسید

۲۱. در آخر تعدادی نسخه خطی چنین دیدم:

قاریا بر من مکن قهر و عتاب   گر خطایی رفته باشد در کتاب

آن خطای رفته را تصحیح کن   از کرم، والله أعلم بالصواب

۲۲. در آخر نسخه خطی شماره (۱۰۴) در کتابخانه آیه الله سید حسن فقیه امامی در اصفهان، که حاوی الجعفریة شیخ علی کرکی است، و نیز در آخر نسخه شماره (۷۴۱۶) کتابخانه آیه الله مرعشی نجفی که حاوی النهایة شیخ طوسی است، اینطور نوشته شده:

فردا که چرخ بر من مسکین جفا کند   در زیر خاک بند ز بندم جدا کند

یا رب نگاه دار تو ایمان آن کسی   کاین خط بخواند و بر من دعا کند

۲۳. در نسخه شماره (۷۵۵۵) کتابخانه آستان قدس رضوی، شامل سؤالات سیدمهنا مدنی از علامه حلی، چنین آمده:

علم دین، تفسیر و فقه هست و حدیث   هر که خواند غیر از این گردد خبیث